

પરમ સખા મૃત્યુ

કાકા કાલેલકર

લોકમિતાપ ટ્રસ્ટ

સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણી

અક્ષર નાદ

મનુભાઈ પંચોળીએ એક લેખમાં કહેલું કે , "રાજકારણનું પાયાનું જ્ઞાન સહુને મળે તેવા પ્રજાકીય પ્રૌઢ શિક્ષણની જરૂર છે." આ પ્રજાકીય પ્રૌઢ શિક્ષણ મારફત રાજકારણનું એટલેકે એના વિશાળ અર્થમાં સમાજજીવનનું પાયાનું જ્ઞાન લોકો સુધી પહોંચાડવાના એક નાના શા પ્રયત્ન રૂપે આ પુસ્તિકાનું પ્રકાશન થયું છે. આ જાતની બીજી અનેક નાની નાની સુંદર પુસ્તિકાઓ પણ લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, ભાવનગર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી છે. દરેક ખિસ્સાપોથીમાં ૩૨ પાનાં, દરેકની કિંમત રૂ. ૩ અને તેની ૧૦૦ નકલ ફક્ત રૂ. ૨ માં અને ૧૦૦૦ કે તેથી વધુ નકલ ફક્ત રૂ ૧. માં મેળવી શકાય છે. આ પુસ્તિકાઓની નવ લાખથી વધુ નકલો વહેંચાઈ ચૂકી છે.

આ પુસ્તિકાઓ અક્ષરનાદ.કોમ વેબસાઈટ પર પ્રસિધ્ધ કરવાની પરવાનગી આપવા બદલ શ્રી મહેન્દ્રભાઈ મેઘાણી નો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો જ પડવાનો. આ

પુસ્તિકાઓનો, તેમાંના સદવિચાર અને જીવનલક્ષી સાહિત્યનો પ્રચાર, પ્રસાર અને વાંચન તથા મનન થાય તેવી તેમની ઈચ્છા ઈન્ટરનેટના માધ્યમ દ્વારા પૂર્ણ કરવાની તક અમને મળી તે માટે અમે સદભાગી છીએ.

ઈન્ટરનેટ જેવા વિશાળ , સાર્વત્રિક અને અનેક ક્ષમતાઓ ધરાવતા માધ્યમ પર આ પુસ્તિકાઓ મૂકવાની શ્રી ગોપાલભાઈ પારેખ (વાપી) ની મહીનાઓથી સેવેલી ઈચ્છા અને અમને તેના માટે સતત પ્રોત્સાહન આપતા રહેવાની વૃત્તિ આનું મુખ્ય કારણ છે.

આવી અનેક પુસ્તિકાઓ અક્ષરનાદ પર હવેથી સમયાંતરે મૂકવી છે. પ્રેરણાત્મક જીવનચરિત્રો, મનનીય કૃતિઓ અને જીવનલક્ષી સાહિત્યનું આ એક નવું સોપાન છે. આશા છે આ પ્રયત્નનો લાભ મહત્તમ વાંચક મિત્રો સુધી પહોંચશે.

- જીજ્ઞેશ અધ્યારૂ

મહેન્દ્ર મેઘાણી સંપાદિત નવીન પુસ્તિકાઓ

ઉમાશંકર જોશી સાથે વાચનયાત્રા

કાકા કાલેલકર સાથે વાચનયાત્રા

☒ ગાંધીજી સાથે વાચનયાત્રા

ઝવેરચંદ મેઘાણી સાથે વાચનયાત્રા

ફાધર વાલેસ સાથે વાચનયાત્રા

મનુભાઈ પંચોળી સાથે વાચનયાત્રા

વિનોબા સાથે વાચનયાત્રા

સ્વામી આનંદ સાથે વાચનયાત્રા

જાણીતાં લેખકોનાં ચૂંટેલાં લખાણો દ્વારા

એ સર્જકની સાહિત્ય-દુનિયાનો જરીક પરિચય.

દરેક પુસ્તિકાનાં પાનાં 48 : રૂ. 15 (☒ પાનાં 96 : રૂ. 25)

પરમ સખા મૃત્યુ

સંક્ષિપ્ત

કાકા કાલેલકર

સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણી

લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ

www.AksharNaad.com

સંપાદકની નોંધ

મરણ અંગે શ્રવણ, મનન અને ચિંતન કરીને પોતે જે કાંઈ પામ્યા, એ તમામનો સંગ્રહ કરીને કાકા કાલેલકરે (મૂળ 1969માં બહાર પડેલા, 275 પાનાંના) ‘પરમ સખા મૃત્યુ’ નામના પુસ્તકમાં આપ્યો હતો. લેખકના શતાબ્દી વરસમાં બહાર પડતી તેની આ સંક્ષિપ્ત ખીસાપોથી અનેક કુટુંબોમાં આ વિષયનું થોડું વધારે ચિંતન-મનન જગાડશે એવી આશા છે.

દરેક પરિવારના પરિચિત સમાજમાં અવારનવાર કોઈ ને કોઈ મૃત્યુ થતું રહે છે. તે નિમિત્તે સ્મશાનમાં કે સદ્ગતને ઘરઆંગણે સ્વજનો દુઃખમાં સહભાગી બનવા એકત્ર થતા હોય છે. તેવે પ્રસંગે આ નાનકડી પુસ્તિકામાંથી થોડું સમૂહવાચન થાય અને છૂટાં પડતી વેળા પ્રત્યેક મુલાકાતીના હાથમાં પુસ્તિકા મૂકી શકાય, તો એક અત્યંત આવશ્યક વિષય અંગે સમાજની કેળવણીમાં તે ફાળો આપશે.

આ સંક્ષેપ પૂરેપૂરો લેખકના જ શબ્દોમાં છે, પણ કેટલાંક વાક્યોનો ક્રમ બદલ્યો છે અને પ્રકરણો નવેસર પાડેલાં છે.

ભાવનગર: 9 માર્ચ, 1985

મહેન્દ્ર મેઘાણી

સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ 1 : 1985
પુનર્મુદ્રણ : 1985, 1988, 1995
આવૃત્તિ 2 : 2008
પુનર્મુદ્રણ : 2008, 2009, 2010
કુલ નકલ : 52,000

રૂ. 3

100 નકલ : રૂ. 2 લેખે
1,000 નકલ : રૂ. 1 લેખે
[+ રવાનગી-ખર્ચ]

વિદેશમાં 50 નકલના \$ 10
[વિમાન ટપાલ-ખર્ચ સાથે]

પ્રકાશક
ગોપાલ મેઘાણી
લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ

પો. બો. 23 (સરદારનગર), ભાવનગર 364001
e-mail : lokmilaptrust2000@yahoo.com • ફોન : (0278) 256 6402

અક્ષરોંકન : શારદા મુદ્રણાલય, અમદાવાદ. ફોન : 2656 4279

મુદ્રણ : ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, અમદાવાદ. ફોન : 2562 0578

www.AksharNaad.com

ક્રમ

સંપાદકની નોંધ	3
1. મરણનું મનન	5
2. મરણનું સ્મરણ	6
3. તમામ મૃત્યુ અનિષ્ટ ?	11
4. ઊંઘ જેટલું જ આવશ્યક	14
5. અકાળ મૃત્યુ	16
6. સ્વેચ્છા-મરણ	18
7. મૃત્યુ-દાન	20
મૃત્યુ-ચિંતન	24

મરણનું મનન

મનુષ્યમાં એક ખાસ શક્તિ છે – વિચાર કરવાની, મનન કરવાની. તેથી તો એ મનુષ્ય કહેવાય છે. મનન કરવાની આ શક્તિ મનુષ્યની વિશેષતા છે. કેવી રીતે જીવવું તે બાબત મનન કરીને મનુષ્યે જીવન અંગે અનેક શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. જીવનનો વિચાર કરીએ તેની સાથે મરણનો વિચાર પણ આવે જ આવે. કેમ નાહવું, કેમ ખાવું, કેમ સૂવું, કેમ લખવું-વાંચવું, હિસાબ કેમ કરવો, કેમ હરવું-ફરવું જેવી અનેક બાબતો બાળકોને આપણે શીખવીએ છીએ. સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ તે શું ? લગ્નનો શો અર્થ ? ગૃહસ્થાશ્રમ કેમ માંડવો ? આવું બધું પણ પુત્ર-પુત્રીઓ ઉંમરલાયક થાય ત્યારે એમને શીખવીએ છીએ. માત્ર એક જ વિષયનું જ્ઞાન – કે જે અત્યંત આવશ્યક છે તે જ – આપણે નથી આપતા: મૃત્યુ અંગેનું. કોઈ વ્યક્તિ ક્યારેય પણ બીમાર ન પડતી હોય તો આરોગ્યનું શાસ્ત્ર જાણ્યા વિના તેનું કામ કદાચ ચાલે. પરંતુ મરણ તો દરેક પ્રાણીનું થવાનું જ છે, ક્યારેય કોઈનું મરણ ટળ્યું નથી. તો હવે સવાલ એ છે કે આપણે મરણની બાબતમાં લોકોને શું શીખવીએ છીએ ? કશું જ નહીં. હા, મરણથી ડરવાનું અને મરણથી દૂર ભાગવાનું આપણે જરૂર શીખવીએ છીએ. પરંતુ જે માણસ મૃત્યુનું સ્વરૂપ જ નથી સમજતો અને માત્ર મૃત્યુનો આંધળો ડર જ મનમાં રાખે છે, તેનું જીવન તો એક અખંડ અને સતત મરણ જ બની જાય છે. આત્મા શું છે ? પરમાત્મા શું છે ? જીવન શું છે ? ધર્મ શું છે ?

સમાજ શું છે ? નાગરિકોનું કર્તવ્ય શું છે ? એવા એવા સવાલ મનુષ્યજીવન માટે જેટલા મહત્વના છે, તેટલા જ મહત્વના સવાલ છે: મરણ શું છે ? અને, એના પ્રત્યે આપણી વૃત્તિ કેવી રહેવી જોઈએ ?

આથી મનનશીલ મનુષ્યે એ વિશે થોડું વધારે ચિંતન-મનન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારનું શ્રવણ, મનન અને ચિંતન કરીને હું જે કાંઈ પામ્યો છું તેનો નાનકડો સંગ્રહ કરી, એ તમામનો સાર મેં આ પુસ્તકમાંના લેખોમાં આપ્યો છે.

મરણનું સ્મરણ

દુનિયામાં દુઃખ જ્યાં ત્યાં ફેલાયેલું છે. પણ જીવન આખું દુઃખથી ભરેલું છે એમ કહેવું તે જીવન પ્રત્યે અન્યાય કરવા જેવું છે. દુનિયામાં સુખ પણ છે અને દુઃખ પણ છે. ખાસ જાણવા જેવી વાત એ છે કે કેટલાંક સુખ સુખકર હોવા છતાં ઇચ્છવા જેવાં હોતાં નથી. એ તો ટાળવાં જ સારાં; કેમ કે અમુક સુખ માણસને ઉતારનારું, પાડનારું અને હીન બનાવનારું હોય છે. સાર એ છે કે બધાં સુખ ઇચ્છવા જેવાં હોતાં નથી. આ જ નિયમ દુઃખને પણ લાગુ પડવો સમજવાની બુદ્ધિ અને જીવન જીવવાની હિંમત તો આપણને દુઃખમાંથી જ મળે છે. આમ જે દષ્ટિ સુખ-દુઃખ વિશે યોગ્ય છે તે જ મૃત્યુ વિશે પણ સાચી છે. મૃત્યુ માત્રની બીક રાખવી માણસને માટે યોગ્ય નથી.

જોઈએ. કેટલાંક દુઃખ ખરેખર ટાળવાં જેવાં જ હોય છે; એવાં દુઃખ ટાળવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવો. કેટલાંક દુઃખ ટાળવા જેવાં હોવા છતાં ટળાતાં નથી; એવાં દુઃખ બહાદુરીથી સહન કર્યે જ છૂટકો. આવું દુઃખ આવી પડે ત્યારે ડાહ્યો માણસ કહે છે કે આવા અનિષ્ટ પણ અપરિહાર્ય દુઃખ વખતે રોવા ન બેસતાં એમાંથી પણ જે કાંઈ લાભ મેળવી શકાતો હોય તે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

કેટલાંક દુઃખ, દુઃખ હોવા છતાં, લાભદાયી હોઈ સ્વીકારવા જેવાં હોય છે. કેટલાંક દુઃખ આપણા જીવનમાં દાખલ થયાં એટલા માટે આપણે જીવનસ્વામી પ્રત્યે કૃતજ્ઞ થવું ઘટે. આવાં દુઃખો કયાં એનો માણસે ઊંડો વિચાર કરવો જોઈએ.

સુખ અને દુઃખ મનુષ્યને માટે એકસરખું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. જીવન માટે બંનેની જરૂર છે. જીવનમાં એકલું સુખ જ હોય તો જીવન વિકૃત થઈ જાય. જીવનમાં કેવળ દુઃખ જ હોય તો પણ જીવન અસહ્ય અને વિકૃત બની જાય. સુખ અને દુઃખ, એ બેમાં સુખ છે કેવળ પોષક; જ્યારે દુઃખ બોધક છે. સુખ જીવનરૂપી મહાસાગરમાં કેમ તરવું તે શીખવે છે, દુઃખ એ મહાસાગરમાં ડૂબકી લગાવીને તેની અંદરથી મહાન તત્ત્વરૂપી મોતી લઈ આવવાની કળા અને હિંમત આપે છે. સુખ મનુષ્યને છીછરો બનાવી શકે, એને મોહમાયામાં ફસાવી શકે. જીવનને

સમજવાની બુદ્ધિ અને જીવન જીવવાની હિંમત તો આપણને દુઃખમાંથી જ મળે છે. આમ જે દષ્ટિ સુખ-દુઃખ વિશે યોગ્ય છે તે જ મૃત્યુ વિશે પણ સાચી છે. મૃત્યુ માત્રની બીક રાખવી માણસને માટે યોગ્ય નથી.

S

આપણે કોઈ પણ માણસને અકાળ મરણમાંથી બચાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ, એ સર્વથા યોગ્ય છે. કોઈના મરણથી આપણે દુઃખી થઈએ, એ પણ સમજાય એવી વસ્તુ છે. પણ ‘મરણ’ એ દુઃખ કરવા જેટલી અનિષ્ટ વસ્તુ છે, એમ આપણે ન માનીએ. ઇચ્છા ન હોવા છતાં મરણ તો આવે છે. તેથી મરણ બદલ માણસ શોક કરે છે. વાસ્તવમાં તો મરણ એ ઈશ્વરે આપણને આપેલું ઉત્તમ વરદાન છે. મરણ ન હોત તો આપણી શી દશા થઈ હોત ? અનંતકાળ પર્યંત જીવતાં જ રહેવાનું – જીવતાં જ રહેવાનું ? એથી શું માણસ હેરાન ન થાય ? ક્યાંક તો જીવનનો અંત આવે જ ને ?

ગાંધીજી કહેતા કે જે રીતે ઝાડ ઉપર ખારેક પાકીને સુકાઈ જાય એટલે પોતાના ડીંટાને સહેજ પણ દુઃખ કે ત્રાસ ન આપતાં ખરી પડીને વૃક્ષથી અલગ થઈ જાય છે, તે જ રીતે માણસે પણ પોતાના મનમાં કશો જ દગદગો ન રાખતાં આ જગતની વિદાય લેવી જોઈએ.

કરવું જોઈએ. માણસ પાસે પ્રસન્નતા હોય તો તેને જેવી ઉત્તમ રીતે ઉત્સાહપૂર્વક જીવતાં આવડે, તેવી જ રીતે શાંતિ અને શોભાથી તેને જીવન પૂરું કરતાં પણ આવડવું જોઈએ.

બાળપણમાં કેટલીક શક્તિ મનુષ્યમાં હોતી નથી; પાછળથી તે આવે છે. એનું દુઃખ મેં ક્યારેય કર્યું નથી, અને પ્રસન્નતાપૂર્વક બાળપણ પૂરું કર્યું છે. હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં કેટલીક શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ ગઈ, ઇન્દ્રિયો બરાબર કામ આપતી નથી, એનું દુઃખ મારે શા માટે કરવું ? બાળપણમાં બાળપણના રસોનો આનંદ ભોગવ્યો. મોટા થતાં બચપણની વાતો બાલિશ ગણીને છોડી દીધી અને પ્રૌઢ વયમાં લાયકાત અને શક્તિ પ્રમાણે પ્રૌઢ મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવી. તેમનો પણ અનુભવ લીધો. કેટલીક બાબતો સાર વગરની હોય તેવી લાગી. કેટલીક બાબતોનો અનુભવ મળતાં તૃપ્તિ થઈ. આ બધું સંતોષનો જ વિષય છે. જે પુરુષાર્થ આપણે આરંભ્યો હતો તે જ નવી પદ્ધતિથી અને મોટા પ્રમાણમાં બીજાઓ ચલાવે છે તે જોઈને અપાર સંતોષ થાય છે. ઘડપણને કારણે જે વાત હવે મારે હાથે થઈ શકતી નથી તેની નાહક ચિંતા કરીને પોતાની જાતને શા માટે સૂકવી નાખવી ? બાલ્યાવસ્થા જેટલી આનંદદાયક હતી, જુવાની જેટલી પ્રોત્સાહક હતી, તેટલી જ વૃદ્ધાવસ્થા શાંતિદાયક, સંતોષપ્રદ અને ચિંતનાકુલ બની છે. જેમ સાંજના થાકની સાથે મીઠી અને ગાઢ નિદ્રાનું આશ્વાસન સુખદાયક લાગે છે, તે જ રીતે વિવિધતાથી ભરેલા આ જીવનનો અંત પણ આવવાનો છે અને યથાકાળે મૃત્યુમિત્રની મુલાકાત નક્કી થવાની જ

છે, તે શ્રેષ્ઠ આશ્વાસન છે.

S

મરણનું સ્મરણ જો ઉત્કટતાથી જાગ્રત રહે તો માણસ ઘણી ઘણી ભૂલો અને ગુનામાંથી પોતાને ઉગારી શકે. તેના જીવનમાં ઊંડાણ આવે. નકામી વાતોમાં તે પોતાનો સમય બરબાદ નહીં કરે. જીવનને કૃતાર્થ બનાવવાના તેના પ્રયત્નોમાં તેને સફળતા મળશે. મરણ અનિવાર્ય જ છે, તો પછી તેને જ આપણે આપણા જીવનનો ચોકીદાર કેમ ન બનાવવો ?

“જીવનને અંતે મરણ આવવાનું જ છે, તો પછી અત્યારથી જ હંમેશાં તેનું સ્મરણ કરતા રહીને જીવન જીવવાના આનંદનો ભંગ શા માટે કરવો ?” બધા જીવવાવાળાની આ જ વૃત્તિ હોય છે. પણ મરણના ખ્યાલથી જીવનના આનંદમાં ભંગ શા સારુ પડવો જોઈએ ? દિવસ પછી રાત આવે જ છે. આખો દિવસ જાગ્યા પછી રાતે આપણે સૂઈ જઈએ છીએ, ત્યારે નથી આપણે રાતથી ડરતા કે નથી ઊંઘને ભૂલી જવાની ઇચ્છા કરતા. આમ તો ઊંઘવાનો, આરામ કરવાનો આપણને હક છે. એમનું સ્મરણ આપણને ગમે છે. મરણની બાબતમાં આપણે એવું કેમ ન કરીએ ?

જીવન માટે મરણ આવશ્યક છે, અનિવાર્ય છે. મરણ વિના જીવનની પૂર્તિ થઈ શકતી નથી તેમ જ જીવનમાં પ્રગતિ માટે, નવા નવા ઉન્મેષ માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. મરણના ચમત્કાર વગર જીવન

જડ અને નીરસ બને છે. મરણ છે તો તાજગી છે, ઉત્સાહ માટે અવકાશ છે.

તમામ મૃત્યુ અનિષ્ટ ?

સૌ કોઈ કહે છે કે મરણ સર્વથા અનિષ્ટ છે. પણ શું એ વાત સાચી છે ? માણસને પોતાનું અને પોતાનાં આપ્તજનોનું મરણ ભલે અનિષ્ટ લાગતું હોય, પરંતુ એને બીજા લોકોનું મરણ ખાસ કઠતું હોય તેવું જણાતું નથી. વ્યાપક દષ્ટિએ જોઈએ તો માણસ પોતાના આહાર માટે, અથવા મનોવિનોદ માટે, જે પશુપક્ષીઓને હણે છે તેમનું મરણ તો એને ઇષ્ટ જ લાગતું હોય છે. ડોક્ટરો જ્યારે જંતુનાશક દવાઓનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તેઓ કરોડો જંતુઓનો સંહાર જ ઇચ્છતા હોય છે. આ રીતે જોતાં આપણે ડગલે ને પગલે મરણ ઇચ્છતા હોઈએ છીએ અને મરણ માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર રાખતા હોઈએ છીએ.

માણસ માને છે તેમ તમામ મૃત્યુ અનિષ્ટ નથી જ. એકાદ પ્રિય વ્યક્તિનું મૃત્યુ થતાં આપણને દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે આપણે તેનો સહવાસ ગુમાવીએ છીએ. ક્યારેક એવું મૃત્યુ આપણી દષ્ટિએ અનિષ્ટ હોવા છતાં મરનારની દષ્ટિએ તે ઇષ્ટ ને હિતાવહ હોઈ શકે. એવે વખતે આપણે આપણું દુઃખ ગળી જવું જોઈએ. કોઈ કોઈનું ખૂન કરે એને પણ ઉત્તમ મૃત્યુ ગણવું, એવો અર્થ કોઈ

ન કરે. ખૂન કરનાર દુષ્ટ માણસ હોય, ખરાબ ઉદ્દેશથી ખૂન કરતો હોય, એ સજાને પાત્ર હોય, આપણે એવા ખૂનને પસંદ પણ ન કરીએ, અને છતાં ખૂન થયા પછી આપણને લાગે કે આના કરતાં વધારે સારું મરણ આ માણસને આવી ન શકત.

કોઈ સારા માણસનું મૃત્યુ થાય તો આપણને દુઃખ થાય છે. “એ સજ્જનનાં હવે દર્શન થવાનાં નથી, એનો સહવાસ નહીં મળે, એની કીમતી સેવા કાયમને માટે આપણે ખોઈ બેઠા” – એ જાતનું દુઃખ જરૂર થવાનું. એવું દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એટલા પરથી આપણે અનુમાન ન બાંધીએ કે એ માણસ મરી ગયો એ ખોટું જ થયું. ખોટું થયું કે નહીં, એ સ્વતંત્ર વસ્તુ છે. પરિસ્થિતિ ઉપરથી એ નક્કી થવાનું છે. અને શું માણસ પોતાના મૃત્યુને પણ હંમેશા અનિષ્ટ જ સમજે છે ? નિરાશ થઈને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયો હોય એવા કમનસીબ માણસને જઈને પૂછો : શું તે મૃત્યુને અનિષ્ટ સમજે છે ? વળી, જેમની ભોગેન્દ્રિય ને જ્ઞાનેન્દ્રિયે રજા લીધી છે, છતાં લોભ ને પ્રાણ જેમનો કેડો નથી છોડતા તેવાં પેલાં ડોસાડોસીઓને પણ પૂછી જોજો. તેઓ પણ કહેશે કે, અમે રાતદિવસ એ જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, હે ભગવાન ! અમને મોત આપ.

મહાદ્વજી શિંદેના એક સરદારને દુશ્મનોએ તોપે દીધો. ખૂબ ઘાયલ થયેલો તે કિલ્લાની દીવાલ ઉપરથી નીચે ફેંકાયો. પરંતુ તેના પ્રાણ ન ગયા. અસહ્ય પીડાથી વ્યાકુળ બનેલો તે આતુરતાથી રાહ જોવા

લાગ્યો કે કોઈ દયાળુ વટેમાર્ગુ મદદે આવી તેને મરણનો ભેટો કરાવે છે ? જ્યારે એવો એક પથિક મિત્ર મળી ગયો ત્યારે તેણે તેની પાસે સ્વાભિમાનપૂર્વક મરણદાનની યાચના કરી.

S

મૃત્યુ સમયે શરીરમાં અસહ્ય વેદના થતી હોવાથી લોકો મરણને નફરત કરે છે. પણ તે શું યોગ્ય છે ? મરણ તો વેદનામાંથી મુક્તિ આપે છે. જ્યારે કોઈ માણસ ચિંતાને કારણે, અપમાનને કારણે અથવા કોઈ રોગને કારણે પોતાની પથારીમાં લગભગ આખી રાત તરફડતો રહે અને છેવટે દયાળુ નિદ્રા આવીને તેને શાંત કરે, ત્યારે નિદ્રા તેની વેરણ છે એમ કોઈ નથી કહેતું. મરણને પણ જો ન્યાય કરવો હોય તો તેને મનુષ્યનો પરમ મિત્ર કહેવો જોઈએ. મોટા મોટા ધન્વંતરિ અને મનોવૈજ્ઞાનિકો પણ જે શાંતિ અને સાંત્વન માણસને આપી નથી શકતા, તે આ પરમ સખા નિશ્ચિત અને સ્થાયીરૂપે આપે છે.

ખરેખર તો મરણમાં દુઃખ નથી. જેને આપણે મરણનું દુઃખ માનીએ છીએ તે સાચી રીતે તો કષ્ટ વેઠી જીવવાનું દુઃખ છે. એ દુઃખ જ્યારે અસહ્ય બને છે ત્યારે મિત્રની માફક મરણ આવીને માણસનો એ દુઃખમાંથી છૂટકારો કરે છે.

ઊંઘ જેટલું જ આવશ્યક

આપણે રોજ રાતે સૂઈ જઈએ ત્યારે જાગૃતિ ભુલાતાં શરીરને થોડો આરામ મળે છે અને તે તાજું થાય છે. ઊંઘ ઘસઘસાટ આવે તો મનને પણ વિશ્રામ મળતાં તે પણ તાજું થાય છે. પરંતુ જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં તેમ ઊંઘમાં પણ શરીરનો કારભાર તો ચાલે જ છે, કેમ કે શરીર જીવતું છે. એનો અર્થ એવો થાય કે પ્રાણને વિશ્રાંતિ મળતી નથી, તેને અખંડ કામ કરવું પડે છે. પરંતુ આ પ્રાણને પણ ક્યારેક તો વિશ્રાંતિની જરૂર પડવાની જ. એ વિશ્રાંતિ તેને ક્યારે મળે ? જે રીતે જાગૃતિને ભૂલીને આપણે સૂઈ જઈએ, તે જ રીતે શરીરનું વિસર્જન કરીને પ્રાણને પણ વિશ્રામ આપવો જોઈએ. એ માટે મૃત્યુની યોજના થઈ છે. જેટલી આવશ્યકતા ઊંઘની છે તેટલી જ આવશ્યકતા મૃત્યુની પણ છે. શરીરને માટે ઊંઘ જેટલી પૌષ્ટિક છે તેટલું જ પ્રાણ માટે મૃત્યુ પૌષ્ટિક છે. જીવનથી થાકેલા માંદા માણસોને યોગ્ય સમયે મૃત્યુ આવે તે ઈષ્ટ છે. જાગ્રત અવસ્થાનો થાક દૂર કરવા માટે જેમ આપણે સારી પેઠે ઊંઘવું જોઈએ, તેમ લાંબું જીવ્યા પછી ઉત્સાહથી મરણનું સ્વાગત કરવું જોઈએ. જેમનો પુનર્જન્મમાં સાચો વિશ્વાસ છે તેમને મરણ અને નિદ્રા વચ્ચે કશો તાત્ત્વિક ભેદ નહીં લાગે. થાક્યોપાક્યો માણસ ઊંઘી જવાની ઈચ્છા કરે ત્યારે આપણે હાહાકાર કરતા નથી. ઊલટું, તેને ઊંઘવા માટે વ્યવસ્થા કરી આપીએ છીએ. તેની ઊંઘમાં ખલેલ ન પડે એવી સગવડ પણ કરીએ છીએ. મરણોત્તર જીવનની થઈ

બાબતમાં જો આવી ખાતરી હોય તો મરણોન્મુખ વ્યક્તિની સ્થિતિ જોઈને વ્યાકુળ ન થતાં તેની સગવડ માટેની બધી તૈયારી આપણે તેને કરી આપવી જોઈએ. આપણો મિત્ર થાકી ગયો હોવા છતાં જો કામ ચાલુ જ રાખતો હોય તો તેને રોકી, થોડી ઊંઘ લઈ લેવાનો આગ્રહ આપણે તેને કરીએ છીએ. તે જ રીતે મરણનો જેને અધિકાર છે તેવા માણસને માટે વધુ જીવવાનો ત્રાસ ન વેઠવાની સિફારસ આપણે કરવી જોઈએ. મરણની બીક અને જીવવાની હોંશ એ સાચી રીતે તો મરણોત્તર સ્થિતિ અંગેના આપણા અજ્ઞાનને કારણે છે. પુનર્જીવનની બાબતમાં આપણી શ્રદ્ધાની આ કસોટી છે.

અકાળ મૃત્યુ

‘ગીતા’માં કહ્યું છે કે જેવી રીતે કપડાં જૂનાં થતાં તેમને ત્યજીને આપણે નવાં કપડાં પહેરીએ છીએ, તેવી જ રીતે એક દેહ જીર્ણ થતાં તેને ત્યજીને માણસ બીજો દેહ ધારણ કરે છે. આમાં દુઃખી થવા જેવું શું છે ? પણ આ જાતનું આશ્વાસન સહુને આપી શકાશે નહિ. કોઈ નવજીવાનનું તેની શારીરિક ને માનસિક શક્તિઓ ઉત્તમ હાલતમાં હોય ત્યારે ખૂન થાય અથવા તો કોઈ દુર્ઘટનામાં તે માર્યો જાય, ત્યારે આપણે એવું આશ્વાસન શી રીતે લઈ શકીએ કે જે વસ્ત્ર ત્યજી દેવામાં આવ્યું તે તો જૂનું હતું ? અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહમાં માર્યો ગયો ત્યારે શું અર્જુન એમ માની શકે કે તેના પુત્રનું શરીર જીર્ણ-શીર્ણ

ગયું હોવાથી તેણે તેને ત્યજી દીધું, અને એનું પોતાનું શરીર એટલું જીર્ણ નહોતું થયું એટલે એ પોતે જીવતો રહ્યો ?

વસ્ત્ર વિના કોઈ પણ જીવાત્મા રહી શકતો નથી, એવા વિશ્વાસમાંથી જ આશ્વાસન મળી શકે. જે વસ્ત્ર ત્યજવામાં આવે તે ભલે જીર્ણ હોય કે નવું હોય, પણ તેને ત્યજી દેતાંવેંત બીજું વસ્ત્ર (દેહ) મળવાનું જ છે. પ્રાણીમાત્ર માટે દેહધારણ અવશ્ય છે એવી માન્યતા એક મોટું આશ્વાસન બની શકે.

જેઓ દીર્ઘાયુ હોય છે તેમનું એક દુઃખ એ છે કે તેમને ઘણાનાં મરણના સમાચાર સાંભળવા પડે છે. દુનિયા છે જ નાશવંત. એમાં લોકો જેમ જન્મે છે, તેમ મરે પણ છે. એનું દુઃખ તે શું કરવાનું ? પરંતુ કેટલાંક દુઃખ એવાં હોય છે કે જેનું દરદ મટાડવા કોઈ આશ્વાસન પણ નથી મળતું. ઘરડા માણસો પોતાનો વારો આવે ત્યારે દુનિયા છોડે, તો એનું દુઃખ ગમે તેટલું થાય તો પણ સહન કરવું મુશ્કેલ નથી હોતું. પરંતુ પોતાનું કામ આગળ ચલાવશે એ આશાએ જેમને તૈયાર કર્યા હોય અને જેમની મારફતે પોતાનું જીવનકાર્ય સારી રીતે આગળ વધશે એવો ભરોસો હોય, તેઓ જ જો આપણી પહેલાં ચાલ્યા જાય તો તેનું તીવ્ર દુઃખ થાય છે. આપણાથી નાની ઉંમરના માણસો ચાલ્યા જાય છે ત્યારે હૃદયને આઘાત પહોંચે જ છે.

દેશની સ્થિતિ એવી છે અને કાર્યકર્તાઓની સંખ્યા એટલી નાની છે કે દરેકને પોતાની શક્તિની

મર્યાદા ઉપરાંતનું કામ કરવું પડે છે. એમ કરતાં એમને કોઈ રોકતું પણ નથી. આપણે આપણાં ગાય, બળદ તથા ઘોડાના આરોગ્યની જેટલી કાળજી રાખીએ છીએ તેટલી પણ ક્યારેક આપણા પોતાના કે આપણા સાથીઓના આરોગ્યની નથી રાખતા. આરોગ્યની ઉપેક્ષા કરવી અને પરિશ્રમની પરકાષ્ટા કરવી, તે સેવકોને વિશે એક રાષ્ટ્રીય સદ્ગુણ મનાય છે અને તેનાં વખાણ પણ થાય છે. જેને ‘ચિરંજીવી’ કહેતા આવ્યા તેનું જ આ રીતે ‘શ્રાધ્ધ’ કરવું પડે એ કેટલા દુઃખની વાત છે ! એવું દુઃખ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણું રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય છે. યુવકોના અકાળ મૃત્યુની જવાબદારી સ્વીકારીને હવે આપણે વિચારવું ઘટે કે એવી આપત્તિમાંથી બચવાનો ઉપાય શો ?

સ્વેચ્છા-મરણ

જીવવાને માટે શ્વાસ લેવો, અન્ન ખાવું, શારીરિક મહેનત કરવી, આરામ કરવો, સૂઈ જવું એ બધી ક્રિયાઓ મનુષ્યને આધીન છે. જ્યારે મનુષ્ય જુએ કે હવે જીવવામાં સાર રહ્યો નથી, જીવવાનું પ્રયોજન પૂરું થઈ ગયું છે, વધારે જીવવું તે પોતાના માટે અને સમાજ માટે ભારરૂપ બની રહે તેવું છે, ત્યારે મનુષ્યને સ્વેચ્છાએ મરણ પામવાનો અધિકાર ખરો કે નહીં, તે એક મોટો નૈતિક પ્રશ્ન છે.

હું કાંઈ એમ ને એમ તો જીવી જ ન શકું. પુરુષાર્થ કરીને મારા શરીરને અન્નજળ આપું તો જ શરીર ટકી શકે. વસ્તુસ્થિતિ જ જ્યાં આવી છે ત્યાં આ પુરુષાર્થ ન કરવાનો અધિકાર પણ મને હોવો જોઈએ. આ અધિકારનો હું દુરુપયોગ ન કરું. પરંતુ યોગ્ય કારણ મળી જાય તો આ અધિકારનો ઉપયોગ કરવો એ મારું કર્તવ્ય ખરું કે નહીં, એ મોટો સવાલ છે. આત્મહત્યા કરવા માટે ફક્ત એક જ પ્રસંગ ગાંધીજીએ માન્ય રાખ્યો છે: પોતાના પાપાચારનો વેગ વધુ ને વધુ બળવાન બનતો માણસ જુએ અને આત્મહત્યા સિવાય પોતે પાપથી નહીં બચી શકે એવી ખાતરી થાય, ત્યારે વધુ પાપમાંથી બચવા માટે જ તેને આત્મહત્યા કરવાનો અધિકાર છે.

આ તો એક અસાધારણ પરિસ્થિતિની વાત થઈ. સામાન્ય રીતે તો જ્યારે મનુષ્યને સમજાઈ જાય કે પોતાને એવો અસાધ્ય રોગ લાગુ પડ્યો છે કે જેનો ઇલાજ થઈ શકે એમ નથી, ને રોગી અવસ્થામાં જીવવું એને અકારું થઈ પડે, ન કશી સમાજસેવા થઈ શકે કે ન થઈ શકે આત્મચિંતન જેવી સાધના, અને પરિણામે જીવન કેવળ ભારરૂપ જ લાગ્યાં કરે, ત્યારે મનુષ્યને પોતાના જીવનનો અંત આણવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. કશા પ્રયોજન વગરનું નિરુપયોગી જીવન જીવવા માટે અથવા એવું જીવન ટકાવવા માટે માણસ બંધાયેલો નથી.

જો કોઈની આત્મસાધના પૂરી થઈ જાય, શરીરમાં પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ સેવા કરવાની જરા જેટલી

પણ શક્તિ ન રહે, તો એવી વ્યક્તિને પણ જીવનક્રમનો અંત આણવાનો અધિકાર છે. બધા ધર્મોએ આત્મહત્યાની નિંદા કરી છે. પરંતુ જ્યારે માણસ વિચારે છે કે એના જીવનનું પ્રયોજન પરિપૂર્ણ થયું છે, હવે વધારે જીવવાની જરૂર રહી નથી, ત્યારે તે આત્મસાધનાના અંતિમરૂપ તરીકે જો પોતાનું શરીર છોડી દે તો તે એનો હક છે. શિકારીની માફક મૃત્યુ માણસની પાછળ પડે અને બચી જવા માટે તે નાસભાગ કરે, એવું દૃશ્ય માણસને શોભા આપતું નથી. જીવનનું પ્રયોજન પૂરું થયું છે એમ લાગતાંની સાથે જ મૃત્યુને આદર આપવા યોગ્ય અતિથિ ગણીને તેને નિમંત્રણ આપવું, તેનું સ્વાગત કરવું, અને એ રીતે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા મરણ દ્વારા જીવનને કૃતાર્થ કરવું, એ એક સુંદર આદર્શ છે. માનવજીવનનું ચિંતન કરનારાઓએ એની ગહનતા પર વિચાર કરવો જોઈએ.

મૃત્યુ-દાન

બચપણમાં આપણે કુદરતના નિયમ મુજબ શ્વાસોચ્છ્વાસ લીધો, માતાનું સ્તનપાન કર્યું, તે કશા સંકલ્પ વગર કેવળ કુદરતની પ્રેરણાથી આપણે કર્યું, એમ માની લઈએ. પરંતુ ઉંમર વધી અને બુદ્ધિ જાગૃત થઈ ત્યારથી આપણે સ્વેચ્છાએ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા લાગ્યા. જાતનું રક્ષણ કર્યું અને જીવનનો અનુભવ લેવા માંડ્યો. તે બધાંની પાછળ આપણી સ્વતંત્રતા અને આપણી જવાબદારી છે. તેથી આપણે

અન્ન ખાવાનું બંધ કરીએ, પાણી પીવાનું છોડી દઈએ, અથવા શ્વાસ લેવો નહીં એમ નક્કી કરીએ, તો આપણે જીવતા રહી શકશું નહીં. એનો અર્થ એ કે આપણે જે જીવન જીવીએ છીએ તે સ્વેચ્છાએ પ્રયત્નપૂર્વક જીવીએ છીએ. મારા પોતાના શબ્દોમાં આ વાત કહેવાની હોય તો હું કહું કે જીવવું કે ન જીવવું તે તો કુદરતે વ્યક્તિના હાથમાં સોંપ્યું છે. મારે જીવન જીવવું ન હોય તો મારા ઉપર કોઈની જબરદસ્તી નથી. જીવવું કે ન જીવવું, મૃત્યુનો સ્વીકાર કરવો કે તેને ટાળવું, એ કુદરતે કે કુદરતના સ્વામી પરમાત્માએ મારા હાથમાં મૂક્યું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રત્યેક માણસ ‘ઇચ્છા-મરણી’ છે. હું જીવું છું જ મૂળે સ્વેચ્છાથી. જીવવું કે ન જીવવું એ કુદરતે મને સોંપેલું હોવાથી સંપૂર્ણ જીવનમાં હું એક જવાબદાર પ્રાણી છું. જે રીતે વારસામાં મળેલો એકાદ રોગ હું મારા પુરુષાર્થથી દૂર કરી શકું અને મારા ભાવિ જીવનની બાબતમાં જવાબદાર બની શકું, તે જ રીતે મૃત્યુની ઘડી ટાળવી કે તે આગળ ધકેલવી તે હું જાતે જ નક્કી કરી શકું. મોટે ભાગે આ મારા હાથની વાત છે. તેમ ન હોય તો પુરુષાર્થ અને જવાબદારીને અવકાશ જ રહે નહિ. મૃત્યુને માટે માણસ જવાબદાર છે ને મૃત્યુ કેવળ કુદરતના હાથની વસ્તુ નથી, એ તારણ પર જો તત્ત્વચિંતનને અંતે આપણે પહોંચીએ, તો આ જવાબદારીમાંથી બીજા એક મોટા નિર્ણયનો સ્વીકાર આપણે કરવો પડશે. આ નિર્ણય તે, જીવનચિંતનને અંતે હવે વધારે જીવવું નિરર્થક છે, એવા નિર્ણય ઉપર માણસ આવે તો જીવનનો અંત લાવવાનો મનુષ્યને સંપૂર્ણ અધિકાર

છે. મારું જીવવું અથવા મરવું જો કુદરત કે દૈવના હાથમાં હોય તો હું અન્ન ન ખાઉં તે છતાં કુદરત મને જિવાડે, ઔષધ ન લઉં છતાં રોગ મારા કાબૂમાં આવે અને મૃત્યુની ઘડી સુધી હું જીવતો રહી શકું. મૃત્યુ અપરિહાર્ય છે એમાં શંકા નથી, પરંતુ મૃત્યુ ક્યારે અને કેમ આવે તે નક્કી કરવું એ મોટે ભાગે માણસના હાથમાં છે, એવો નિર્ણય આપણે ટાળી શકતા નથી. કોઈ પણ પ્રકારનું જીવન હોય છતાં મારે જીવવું જ જોઈએ, એવા પ્રકારની જીવનલાલસા જેને વળગી હોય અને જે મૃત્યુથી ડરતો હોય, તે જ મરણ એ જીવનદ્રોહ છે, કમજોરી છે, તેવા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન હાંકે છે. આપણું જીવનકાર્ય પૂરું થયું, જે કરવાનું હતું તે બધું કરી નાખ્યું, જે ટાળવાનું હતું તે સઘળું ટાળ્યું; હવે આપણે માટે કશું જ મહત્ત્વનું કાર્ય બાકી રહ્યું નથી – એવું જ્યારે માણસને લાગે અને તેથી તે જીવનમાંથી નિવૃત્ત થવાનું નક્કી કરે, જીવનનો અંત આણવાનો નિર્ણય લે, તો તેમાં શું બગડ્યું ? (તેના નિર્ણયમાં વિચારદોષ હોઈ શકે, પણ એવા પ્રકારનો વિચારદોષ ગુનેગારને ફાંસી આપનાર ન્યાયાધીશના હાથે થઈ શકે. રોગીને દવા આપવામાં ભૂલ થાય, શસ્ત્રક્રિયા કરતાં ભૂલ થાય તો રોગી અકાળે મરે છે; પણ તેથી કાંઈ દવા આપવાનું કામ સમાજે બંધ કર્યું નથી. તો પછી માણસનો જીવન-નિવૃત્ત થવાનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર અમાન્ય શા માટે કરવામાં આવે છે ?) કોઈ બાળકના જન્મ પછી ડૉક્ટર ચોક્કસ અભિપ્રાય આપે છે, કે આ બાળક જીવવાને લાયક નથી. હવે કેવળ દયાધર્મથી પ્રેરાઈને પોતાનું કર્તવ્ય માની ડૉક્ટર

માબાપને સલાહ આપે છે અને તેમની સંમતિ લઈને તે બાળકને જીવનવિમુખ કરે છે, એટલે કે તેનો પ્રાણ લે છે.

આ શુદ્ધ દલીલનો સ્વીકાર કર્યા પછી સંપૂર્ણ સાવચેતી રાખીને અને બધું નુકસાન ટાળીને જીવતા માણસ માટે, માંદા માણસ માટે અથવા જીવનને સર્વથા અયોગ્ય એવા લોકો માટે સમાજ પણ જો આ જાતનો નિર્ણય લે, તો તેમાં ખોટું શું ? સ્વાર્થવશ બનીને માંસના લોભને કારણે ગાયની હત્યા કરવી, અને આશ્રમના લાડકા વાછડાને તે રોગમુક્ત નહીં જ થઈ શકે એવી ખાતરી થઈ ગયા પછી તેની અંતિમ વેદના દૂર કરવા, દયાધર્મ તરીકે, કર્તવ્ય તરીકે, ધર્મકૃત્ય તરીકે, તેને મૃત્યુદાન દેવું તે જુદી વાત છે. એવે સમયે મરણદાન દેતાં ડરવું અથવા કર્તવ્યમાંથી ચૂકવું તે કાયરતા છે, ધર્મચ્યુતિ પણ છે.

મૃત્યુ-ચિંતન

આ દેહ ક્ષણેક્ષણે બદલાયા કરે છે. બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણના ચક્રનો સહુને અનુભવ છે. વિજ્ઞાનીઓ એટલે સુધી કહે છે કે સાત વરસમાં તો શરીર સદંતર બદલાઈ જાય છે, અને જૂના લોહીનું એક પણ ટીપું શરીરમાં રહેતું નથી. તો આવા ક્ષણેક્ષણે પલટાતા દેહના મરણનો શોક હું શાને કરું છું ? અને શું આવો દેહ તે મારું સાચું સ્વરૂપ છે ? આજે મરે કે કાલે મરે એવો આ દેહ, તે હું નથી. હું તો કદીય ન મરનારો અખંડ તેમજ વ્યાપક આત્મા છું.

S

આપણે જન્મ્યા ત્યારથી જ મરણ નિશ્ચિત છે. માણસની મરણ ભણીની મજલ દરેક ક્ષણે અચૂક કપાતી જાય છે.

S

આપણો દેહ વસ્ત્ર જેવો છે. જૂનો ફાટી જાય છે, તેથી તો નવો લઈ શકાય છે. આત્માને એકનો એક દેહ કાયમ વળગી રહેતો હોત તો બધોયે વિકાસ થંભી જાત, આનંદનો લોપ થાત અને જ્ઞાનની પ્રભા ઝાંખી પડી જાત. માટે દેહનો નાશ હરગિજ શોક કરવા યોગ્ય નથી.

S

જીવનનો બીજો છેડો મરણને અડે છે એ વાત ખ્યાલમાં રાખીને, તે છેવટની ઘડી પાવન કેવી રીતે થાય તેનો અભ્યાસ આયુષ્યભર રાખવો જોઈએ. ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંસ્કાર મન પર કેવી રીતે ઠસે, એનો વિચાર આજથી જ થવો જોઈએ. હું આંખ પવિત્ર રાખીશ, કાન નિંદા સાંભળશે નહીં, મોઢેથી સારું જ બોલીશ, એવી મહેનત હંમેશાં કરતા રહેવું. પવિત્ર સંસ્કાર પડે તેટલા માટે મનમાં ઉદાત્ત વિચારો વાગોળતા રહેવું. હાથને પવિત્ર કામમાં રોકાયેલા રાખવા. અંદર ઈશ્વરનું સ્મરણ અને બહાર સ્વધર્માચરણ.

S

જે ભારતભૂમિમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો જન્મ થયો, તે જ ભૂમિમાં હવે મરણનો એટલો બધો ડર ઘર કરી બેઠો છે ! ઘણા લાંબા સમયથી આપણી પર ઊતરી આવેલી પરતંત્રતાનું એ પરિણામ છે; પરંતુ મરણનો આવો ડર એ જ પરતંત્રતાનું એક કારણ છે, એ વાત પણ ભૂલવા જેવી નથી.

S

દેહથી હું જુદો છું, એ વાત આપણી સમજમાં ઊતરી નથી, ત્યાં સુધી જુલમગારો આપણા પર જુલમ ગુજારતા રહેશે, આપણને ગુલામ બનાવતા રહેશે, આપણા બેહાલ કરતા રહેશે. ભયને લીધે જ જુલમ ગુજારવાનું શક્ય બને છે. જુલમ કરવાવાળા બરાબર જાણે છે કે આ લોકો દેહને

વળગી રહેનારા છે, એમના દેહને કષ્ટ આપીશું એટલે એ દબાઈને ગુલામ થયા વગર રહેવાના નથી. પણ દેહની આસક્તિ છોડનાર તરત જ સ્વતંત્ર બનશે, પછી તેની પર કોઈની સત્તા ચાલશે નહીં.

S

દેહની પારનું અવિનાશી જે આત્મતત્ત્વ, તે હું છું. એ પરમેશ્વરી તત્ત્વ જ્યારે પણ દૂષિત થતું હશે, તે વખતે તેના બચાવને સારુ આ દેહને હું ફૂંકી દઈશ. પરમેશ્વરી તત્ત્વને ઉજ્જવળ રાખવા માટે દેહનો હોમ કરવા હું હમેશ તૈયાર રહીશ.

S

દેહાસક્તિ છૂટી જાય, તો આપણને એ વાત સમજાય કે દેહ તો સેવાનું સાધન છે. પણ આજે તો દેહની પૂજાને જ આપણે સાધ્ય માની બેઠા છીએ. સાચું સાધ્ય સ્વધર્મનું આચરણ છે.

S

મરણનો વાઘ હંમેશાં સામે ધૂરકતો ઊભો હોય, ત્યારે પાપ કરવાનું સૂઝે ક્યાંથી ? પાપ કરવું હોય, તો તેને માટે પણ એક જાતની નિરાંત જોઈએ. માટે મરણનું હંમેશાં સ્મરણ રાખવું, એ પાપમાંથી મુક્ત રહેવાનો ઇલાજ છે. મરણ સામે દેખાતું હોય, ત્યારે માણસ કઈ હિંમતે પાપ કરશે ?

S

મરણ સામું આવીને ઊભું હોય, છતાં રોગીને તેની વાત આપણે કરતા નથી. દાક્તર કહે કે હવે આશા નથી, તો પણ દર્દીને ભ્રમમાં રાખીએ છીએ. દાક્તર પણ ચોખ્ખું કહેતા નથી, અને છેવટ સુધી ગળામાં દવા રેડ્યા કરે છે. તેને બદલે દર્દીને સાચી વાત જણાવી, ધીરજ આપીને ઈશ્વરના સ્મરણ તરફ વાળીએ, તો તેના પર કેટલો ઉપકાર થાય ! આનો અર્થ એવો નથી કે આપણે પ્રેમશૂન્ય બની જવું. પણ દેહાસક્તિ એ કંઈ પ્રેમ નથી. ઊલટું, દેહાસક્તિમાંથી છૂટ્યા વગર ખરા પ્રેમનો કદી ઉદય થતો નથી.

S

સ્વધર્મનું આચરણ બરાબર થઈ શકે, તે માટે દેહનું જતન કરવું જોઈએ. પણ જીભના ચસકા પૂરા કરવાની શી જરૂર છે ? કડછીને શિખંડમાં બોળો કે કઢીમાં, તેને તો એનું સુખ નથી કે દુખ નથી. જીભનું પણ એવું થવું જોઈએ. તેને સ્વાદનું એટલે કે રસનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, પણ ન તો તેનું સુખ હોવું જોઈએ કે ન તો દુખ.

S

હરણની પાછળ વાઘ પડ્યો છે. હરણું ચપળ છે, પણ તેનું જોર નરમ પડતું જાય છે. આખરે તે થાકી જાય છે. પાછળ પેલો વાઘ, પેલું મરણ આવી રહ્યું હોય છે. તે ક્ષણે એ હરણની હાલત

કેવી થાય છે ? વાઘ તરફ તેનાથી નજર કરી શકાતી નથી. જમીનમાં મોં ખોસીને તે ઊભું રહે છે. “આવ ભાઈ, અને માર હવે ઝપટ,” એમ જાણે કે તે નિરાધાર થઈને કહે છે. એમ આપણે પણ મરણની સામું જોઈ શકતા નથી. છતાં છેવટે તે આપણને પકડી પાડ્યા વગર રહેતું નથી.

S

આપણે હાથે અસંખ્ય ક્રિયાઓ થતી રહે છે. મન પર એ બધી ક્રિયાઓના સંસ્કાર પડ્યા કરે છે. પણ છેવટે માત્ર થોડા સંસ્કાર બાકી રહી જાય છે. જીવનની છેલ્લી ક્ષણ આવે ત્યારે આખા જન્મારામાં કરેલી કમાણી બેચાર વાતોમાં દેખાય છે. માટે, મરણ વખતે જે સંસ્કાર ઉપર તરી આવે એવી ઈચ્છા હોય, તેને અનુસરીને આખા જીવનનો પ્રવાહ વાળીએ. રાત ને દિવસ તેના તરફ મનનું વલણ રાખીએ. હંમેશા મરણનું સ્મરણ રાખીને જીવનનો વહેવાર કરીએ.

વિનોબા ભાવે

ચૈતન્યનો એક અપાર સાગર સર્વત્ર ભરેલો છે. આ સર્વ પ્રાણીઓ એ ચૈતન્યસાગરમાં ઊપજતાં અનેક લહેરો, તરંગો, નાનામોટા બુદ્ધબુદ્ધો અને રંગબેરંગી ફીણો છે. એક પરપોટો નાનાથી મોટો થઈને ફૂટી જાય તેથી કાંઈ પાણીનો નાશ થતો નથી, પણ બીજી જ ક્ષણે એ પરપોટામાં વપરાયેલું પાણી બીજો

આકાર નિર્માણ કરવા છૂટું થાય છે. તેમ દેહરૂપી એક આકાર નાશ પામતાં, ત્યાં વપરાશમાં આવેલો ચૈતન્યનો અંશ અન્ય આકાર નિર્માણ કરવા છૂટો થાય છે. આથી મરણ નામની ક્રિયાથી બુદ્ધિમાન પુરુષ મોહ નથી પામતો.

S

જીવનનું ધ્યેય નિસ્વાર્થ હોય, તો તેની સાથે ઓતપ્રોત થનાર માણસને તે ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે જીવવાનીયે હોંશ રહે છે, અને તે માટે મરવાનીયે હિંમત આવે છે; તથા કામ કરતાં કરતાં કુદરતી મરણ આવે ત્યારે પણ શાંતિ અને સમાધાન રહે છે. મૃત્યુને જીતવાનો આ જ નિશ્ચિત માર્ગ લાગે છે : જીવનનું ધ્યેય સ્વલક્ષી નહીં પણ સાર્વજનિક કરવું.

S

પ્રાણી મૃત્યુને જીવનનો દુશ્મન જ સમજે છે. પણ જીવનનો અનુભવ ધીમે ધીમે સમજાવે છે કે તે જીવનનો મિત્ર પણ છે. અસાધ્ય રોગ, ઘડપણ કે ગાંડપણથી અયોગ્ય બનેલું શરીર તેના ધારણ કરનારને તેમજ બીજાંને અકારું ને ભારરૂપ થઈ પડે છે. તેના મરણથી મરનારને તેમજ આજુબાજુના જીવનને તે રાહતરૂપ થાય છે.

S

સમુદ્રમાં પાણીના આધારે અનેક લહેરો અને પરપોટા થઈ આવે છે. એ ઘણાં ભેગાં થઈ એક

મોટો પરપોટો બને છે. એવો કોઈ મોટો પરપોટો ફૂટી જાય, તેથી આપણને કદી શોક થતો નથી. કારણ, આપણે જાણીએ છીએ કે એ આકારોના નાશ પામવાથી સાગરના સાગરપણામાં કાંઈ ફરક પડતો નથી.

કિશોરલાલ ઘઠમશરૂવાળા

આપણાં શાસ્ત્રોમાં મૃત્યુનો ભય મુદ્દલ ન રાખવાનું ‘મૃત્યુને’, મિત્રની જેમ ભેટવાનું શીખવવામાં આવ્યું છે. પ્રિયજનનાં મૃત્યુ થાય છે ત્યારે તેમની આપણે કલ્પેલી કે ખરી અવદશાને રડતા નથી, પણ આપણે આપણા સ્વાર્થને રડીએ છીએ.

S

આપણે આત્માને અમર માનીએ છીએ, શરીરને તો ક્ષણભંગુર જાણીએ છીએ. આત્મા નવા દેહો ધારણ કરતો જાય છે, ત્યાં મરણનો ભય કે શોક જ શો ? મૃત્યુ આજ આવો કે કાલ, તેનો ભય રાખ્યા વિના આપણે આપણો ધર્મ પાળવો, ફરજ બજાવવી, એ શુદ્ધ પુરુષાર્થ છે.

S

કર્તવ્યનું પાલન કરીને આપણે પોતે પણ કાળ આવ્યે હસતે ચહેરે ચાલ્યા જઈએ એ જ શોભે.

S

જ્યારે જ્યારે મને મારા સ્નેહીઓના મરણના પ્રસંગ આવ્યા છે, ત્યારે ત્યારે મેં ‘ગીતા’ને જ યાદ કરી છે. અને ‘ગીતા’માંથી એ જ વસ્તુ મળે છે કે મૃત્યુનો શોક હોય નહીં. મારી આંખમાંથી કોઈ વાર આંસુ નીકળ્યાં હશે તે તો કેવળ નબળાઈને લીધે. મૂઆ-જીવ્યાનો હિસાબ હું ભાગ્યે જ રાખી શકું છું.

મો. ક. ગાંધી

~

ગુજરાતને જીવનનું સોનું આપનાર

એમણે ગુજરાત સાથે નિર્ગમેલાં વર્ષોએ ગુજરાતને કાકાસાહેબના જીવનનું જે સોનું આપેલ છે, તે છે એમનું લખેલું સાહિત્ય. ‘કાલેલકરના લેખો’, ‘ઓતરાતી દીવાલો’, ‘સ્મરણયાત્રા’, અનેક ઊગતા સાહિત્યિકોની ચોપડીઓને શોભાવતા એમના પ્રવેશકો, પરચુરણ લેખાવલિઓ, ને કદાચ હજુ અપ્રગટ છતાં અંતર-જગતમાં સંઘરાયેલું ઘણું ઘણું સાહિત્ય : ગુજરાતની ભાવભરી સંસ્કારસેવાનો એ અવિસ્મરણીય ફાળો છે. પ્રત્યેક ગુજરાતીના ઘરમાં એ સાહિત્ય મંગલ ધૂપ સમું મહેકી રહેશે.

પરપ્રાંતવાસી છતાં એણે જોતજોતામાં ગુજરાતની ભાષા હાથ કરી, ગુજરાતના ભાવ-સંસ્કાર પીધા, છેક તળપદી બોલીઓના શબ્દો ને પ્રયોગો ઉઠાવી ઉઠાવી, પોતાની સંસ્કારી ભાષામાં એકરસ કર્યા. ને એ તમામ અમૃતપાનના ઓડકાર સમું સાહિત્ય લખ્યું. એવું નક્કર સાહિત્ય આપણા કોઈક જ સાક્ષરે આપ્યું હશે.

પણ એથીયે ચડિયાતો જે જીવંત સંસ્કાર-વારસો એમણે એક જળસરણીની જેમ વહેતો કર્યો છે, તે નિહાળનારે ગુજરાતના કેટલાક તરુણ સાહિત્યકારોને જોઈ લેવા. નગીનદાસ [પારેખ], શ્રીધરાણી, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર વગેરે નવલોહિયા યુવાનો કાકાસાહેબના પ્રિય વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેઓનાં જીવન ને લેખન કાકાના સંસ્કાર-રંગે રંગાયેલાં છે. તેજસ્વી જણાતા યુવાનોને વિવેકપૂર્વક લખતા-વિચારતા કરવા, પોતાના ઉપગ્રહો ન બનાવતાં સ્વયં પ્રકાશે ચમકવા દેવા, એ કાકાસાહેબનું કૌશલ હતું.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

મોતીની માળા જેવી પુસ્તિકાઓ

આઝાદી કી મશાલ : સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
એબ્રહામ લિંકન (સંક્ષેપ) : મણિભાઈ દેસાઈ
દુલારું દાંપત્ય : અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી
પરમ સખા મૃત્યુ (સંક્ષેપ) : કાકા કાલેલકર
પહાડી નિશાળના પડઘા : સેઈક્યો મુચાકુ
મારા ગાંધીબાપુ (સંક્ષેપ) : ઉમાશંકર જોશી
મારી અભિનવ દીક્ષા (સંક્ષેપ) : કાશીબહેન મહેતા
મારી જીવનયાત્રા (સંક્ષેપ) : બબલભાઈ મહેતા
મારી વાચનકથા (સંક્ષેપ) : મનુભાઈ પંચોળી
મુગ્ધાવસ્થાના ઉંબરે : 'પ્રેમળ જ્યોતિ'
મોતીની ઢગલી : 1
મોતીની ઢગલી : 2
વિચારમાળાનાં મોતી
હાસ્યમાળાનાં મોતી

દરેકનાં પાનાં 32 : દરેકની કિંમત રૂ. 3

100 નકલ રૂ. 2 લેખે : 1,000 નકલ રૂ. 1 લેખે

કુલ નવ લાખથી વધુ નકલો છપાઈ છે.

www.AksharNaad.com

લોકમિલાપ ટ્રસ્ટનાં કેટલાંક પ્રકાશનો

અરધી સદીની વાચનયાત્રા : 1-2-3-4	દરેકના રૂં 100
ગાંધી-ગંગા : 1-2	દરેકના રૂં 30
ગીત એક ગાયું ને વાયરે વાવ્યું...	40
ગીતામંથન : સંક્ષેપ (કિશોરલાલ મશરૂવાળા)	15
જીવનનું પરોઢ (પ્રભુદાસ ગાંધી)	10
ત્યારે કરીશું શું ? : સંક્ષિપ્ત (લિયો તોલ્સતોય)	10
ધૂપસળી	20
પતંગિયાંની પાંખે	30
ભાઈબંધ (નિકોલાઈ નોસોવ)	30
મેઘાણી : સ્મરણમૂર્તિ	30
રઢિયાળી રાતના રાસ	5
રવીન્દ્રનાથ સાથે વાચનયાત્રા	30
રોજેરોજની વાચનયાત્રા : 1-5	35
લોકસાહિત્યની વાચનયાત્રા : 1-4	40
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ	100
હાસ્ય-કણિકા	15
EVERYMAN'S TAGORE	30
HUNDRED POEMS	20

[દરેકના સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણી]